

בעקבות "מכתב גלוי" – הראי"ה קוק

בחלק הראשון של "אגרות הראי"ה"¹ מובא "מכתב גלוי", ובו פונה הרב אל "אחינו הצעירים היושבים על אדמת הקודש". באגרת זו יוצא הרב בחריפות נגד דברי עורך כתב-העת הירושלמי "השקפה", ומשיב על טענותיו.

בכדי להבין את תוכנה המלא של האגרת יש צורך לעיין ברקע שקדם לכתבת המכתב הגלוי.

א. "כלנו פנינו ערף"

אליעזר בן-יהודה, שעלה לארץ בתחילת תרמ"ב (1882), החל לפרסם בשנת תר"ס (1900) את עתונו "השקפה", אשר יצא לאור בירושלים. העיתון החל את דרכו כשבועון וברבות הימים (תר"ע – 1910) הפך לעתון יומי. לאחר שהביא הרצל את "תוכנית אוגנדה" בפני הקונגרס הציוני השישי בקיץ תרס"ג (אוגוסט 1903) – תוכנית שעוררה חילוקי-דעות ויצרה סכנת פילוג בתנועה הציונית, החל אליעזר בן-יהודה להטיף לתמיכה בלתי-מסוייגת ב"אוגנדיים" – תומכי הצעת אוגנדה, ולשסות את קולמוסו ב"ציוני-ציון" – שוללי התוכנית.

אחת הטענות של "ציוני-ציון" כלפי ה"אוגנדיים" היתה האשמתם בבגידה בארץ-ישראל ובהפניית עורף לכל העבר היהודי. אב"י הגיב על טענה זו במאמרו "בת קול מהעתונים":

עוד טענה אחת גדולה ונוראה טוענים ציוני עיון² על ה"אוגנדיים", כי הם, ה"אוגנדיים" פונים ערף לכל העבר שלנו. כמה צביעות בטענה! אנשים שפנו כלם ערף להעבר מוכיחים אתרים בזה בעצמם: כי אל נא נאחזו את העינים! רק בעלי הועד של "חפוש המאים" לא פנו ערף להעבר שלנו. ואנו כלנו, כלנו, פנינו ערף להעבר, וזו תהלתנו ותפארתנו!
עוד פעם אחרת אדבר על זה, ולעת עתה אביא פה דברים של מעם שדבר קצת מעין זה "חבר המערכת" ב"הזמן" גליון כ"ב, וזה לשונו:

כל ימי הייתי מתחבט בשאלה: "הכמת ישראל" זו מה מיכה? שאלתי לגדולים ממני, לחכמים ממני, ולא הצלתי מפייהם תשובה מספיקה אפילו במקצת. פעם אחת נזדמנתי לפונדק אחד, בחו"ל, עם אחד מהחכמינו המערביים⁴ שעסק כל ימיו "בכחמת ישראל", והאומלל הזה לא יכול להנכיל לי את מושג "החכמה" שבה הוא מכלה את כחו. הרי כתבי-יד עתיקים הרי דפוסים עתיקים, "אינקובלים"³, הרי פירוש מילים זרות בתלמוד ובמדרשים, הרי קביעת זמן-חייהם של "פוסקים" ושל "פייטנים" – כל אלה הן חקירות הדורשות באמת חכמה וידיעה רבה במקצעות שונים. אבל הן בכתבי היד בעצמם ובספרי שו"ת העתיקים בעצמם ובמילים הזרות בעצמן אין כל דבר חכמה, וגם כל אלה "הפוסקים" ו"הפייטנים" היו רחוקים כל כך מחכמה! ואיך אפשר לקרא "הכמה" לדבר אשר בעיקרו הוא ההפך מחכמה?

ואולם עתה אני מתחבט בשאלה אחרת: מה היא "ההתפתחות המבטית של ההיסטוריה הישראלית", אשר הציונים הרחנניים שלנו מוכירים אותה בדחילא ורחימא? לכאורה כך היא ההתפתחות המבטית של הסטוריותנו: עד החורבן הראשון, משערים אנחנו שהתפתחה היסטוריותנו בדרך המבוע; זאת אנחנו יכולים רק לשער מתוך הכתבים ההיסטוריים שלנו. מתוך הרמזים ה"מבטיים" המעטים שהתגבשו אליהם בשעה שלא נחה על כותביהם רוח הקדש... ואולם מומן נלות בכל הולאה מתחילה "ההיסטוריה" שלנו להתפתח שלא כדרך המבוע – רק שתיים שלש תקופות קצרות,

1. אגרת י"ח, עמ' ט"ז.
2. כך במקור, וצ"ל ציון.
3. הרווחים במקור לשם ההדגשה – וכן לחלן.
4. הכוונה למערב-אירופה.
5. כינוי לספרים שהודפסו בתחילת המצאת הדפוס, עד שנת 1500.

לפי הערך, בזמן הבית השני, ראויות להקרא בשם "תקופות טבעיות", כי בהן הראו היהודים אותות חיים, חיים עלי אדמות ולא חי-חלומות ולא חיים "ככתוב", אבל דוקא התקופות הללו אינן חשובות כלל בעיני "רבותינו הקדמונים" יוצרי "הרוח העברי". חנוכה – היא רק לזכר נס פך השמן; ויוחנן כהן-גדול שמש בכהונה שמונים שנה ולכסוף נעשה צדוק; ובמלחמות היהודים עם הרומאים היו רק "בריוני", ואלמלי מעשה ריב"ז לא היה כדאי להטפל בכל הענין הזה, ובכלל העיקר הוא "חורבן הבית", ש"אין אנו יכולים לעשות חובותינו בבית בהירדתך"⁶.

ואחרי החורבן השני, או אחרי חורבן ביתר, איני יודע כלל איזו היסטוריה יש לנו, וממילא נעלמה ממני "התפתחותה הטבעית". יודע אני רק "התפתחות טבעית" זו: פעם נרשו אותנו מארץ זו ופעם מארץ אחרת. בתחילה היינו "עבדים" (קאממער קנעכטע) למושלי אשכנז, ואח"כ היינו "פאקטורים" לפאנים הפולנים, גם זו התפתחות, גם זו איבולוציה. ובכן, לפי דעת "הרוחניים" שלנו עלינו להוסיף להתפתח "כהיסטוריותנו" על הדרך הזאת.

או אולי כוונתם של הציונים "הרוחניים" להתפתחותה הטבעית של הסטוריותנו הרוחנית? היינו להוסיף להתפלפל בהלכות ציגית, מקואות, עירובי תבשילין, נדה וכו'? או להוסיף להתפלפל בשאלת הדת והדעת, האמונה והתבונה, ולהתאמץ להוכיח נחיצותה של "השכלה"? איזה ענינים רוחניים אחרים היה לנו בהיסטוריותנו בכל ימי גלותנו?

"דברים אמתיים!"

"השקפה" שנה ר' גליון טח (כ"ו אדר א' תרס"ה)

דבריו אלה של חבר מערכת "הזמן" ושל עורך "השקפה", אב"י, בדבר הפנית העורף לעבר, עוררו תגובות נזעמות בקרב הישוב בארץ, וימים ספורים אחרי פרסום דבריו, הגיב אב"י לטענת מבקריו :

ברור דברים

כשכיל שורה אחת של דברים כהויתם הרה בי אפם של אנשים טובים היראים מפני האמת הערומה ואהבים לחיות בערפל ולרמות – את עצמם! אמרתי:

כלנו פנינו ערף להעבר שלנו וזו תהלתנו ותפארתנו.

– שקר! קראו האנשים הטובים האלה בזעם ובקצף נורא, שקר, לא פנינו ערף להעבר שלנו! כיצד? פנינו ערף להעבר שלנו? כיצד? אין עבר לישראל? כיצד? ...

– הן! הן! הן! כל קצפכם וכל זעמכם לא יוכלו מאומה נגד האמת הברה כחמה הקורעת את ערפלי רמאות עצמכם המתוק לכם כל כך! הן! פנינו, פנינו ערף להעבר שלנו, כלנו, כמובן כמובן!

העבר שלנו! ההעזתם פעם להביט בעינים פקוחות, בלי פחד, אל פני העבר שלנו לדעת מהו?

אם הן – בואו, אמרו לנו, מהו העבר שלנו שלא פניתם לו ערף? אדרבה, בואו, הגידו לנו, רק בדברים ברורים ולא במליצות נפוחות וריקות מכל תוך; בואו, הגידו לנו ונשמעה!

ועד כה וכה, עד שאתם תגידו לנו מהו העבר שלנו שלא פניתם לו ערף, אני בדברים ברורים, כדרכי מעולם, בלי צביעות שקרנית, שפלה, מהו העבר שלנו שאני אומר כי כלנו, כמובן כמובן, פנינו לו ערף.

עבר שלנו, הוא הגלות המכווערת, הגלות הגופנית והגלות הרוחנית.

העבר הזה שלנו החמרי אין אני צריך לתאר אותו, הוא ידוע.

וברוחניות, העבר שלנו הוא – כי הדת היא היהודות (בכונה אני אומר היהודות ולא היהדות), כי מי שאינו מאמין ואינו זהיר במצוה קלה כבחמורה ככל הכתוב בשלחן ערוך ואפילו בחיי אדם, איננו יהודי!

העבר שלנו, הוא ד' אמות הצרות של הלכה, המחשבה כי זהו כל עולם היהודי, כי רק בשביל זה נברא היהודי, כי רק זו תכליתו כהיים, כי איש ישראל שפיו לא פסק מגרסה למשל בהלכות בית הכסא, במשא ומתן של הלכה בשאלות חשובות למשל אם מותר להשתין בשלג בשבת, אם מותר לפסע על העשב בשבת, או לצוד הכנה הרומשת על הגוף בשבת, אימתי צריכה אשה לחוף כשחל יום טבילתה בע"ש – איש ישראל כזה מלא את תעודתו כהיים, מלא את חובתו לעמו, והוא קדוש, והוא צדיק, והוא גדול ובשבילו העולם מתקיים!

העבר שלנו, הוא – כי אסור לאדם מישראל ללמוד חכמות חיצוניות, כי בקושי (השמעתם? בקושי!) התירו ללמוד קצת חכמות שמושיות, בשעה שאינה לא יום ולא לילה, למען (שמעו היטב!) למען תהיינה לרקחות ולטבחות להתורה. בקושי התירו ללמוד חכמת התכונה כדי שיוכלו להבין הלכות קדוש החדש של הרמבם; בקושי התירו ללמוד חכמת השעורים, כדי שיוכלו לשער מ' סאה של מקוה, וכדי שיוכלו להבין פרושה של משנת "ערוג ה'!"

בקושי התירו ללמד החכמות! והתירו אותן רק בשביל דברים גדולים כאלה!

העבר שלנו הוא לשבת על הארץ, לקרוא קינות, מפני שכך הוא הדין, ולזרק זה בזה בעת הזאת קוצים וכדומה, – ולא לעשות מאומה לישועתנו, כי אם – ליחל לרחמי שמים!

זה, וכיוצא בזה הוא העבר שלנו! אדרבה, העיון להכחיש ולאמר כי זה לא העבר שלנו! העבר של אלים שנה!

הן! אנו פנינו ערף להעבר הזה שלנו! וזו תהלתנו! מי מכם שלא פנה ערף להעבר הזה שלנו יבוא ויגיד זה בקהל!

אה! ידעתי, ידעתי. היה לנו עוד עבר, העבר שלפני הגלות, העבר המזהיר כשישראל היו שרויים על אדמתם. להעבר הזה לא פנינו ערף! כך תאמרו בנאווה ובגדל לכב.

אבל, אדונים נכבדים, אם מעשה פניית ערף להעבר הוא חטא איום ונורא, מדוע זה התרתם לעצמכם לפנות ערף אל העבר הקרוב של אלפיים שנה? מי מכריע לאיזה עבר מותר לפנות ערף ולאיזה אסור? תשעים למאה מהעם מכיר ומודה שהעבר הקרוב הוא העבר היהודי, תשעה ותשעים למאה מנושאי היהדות, הם הרבנים, עומדים וקוראים פה אחד כי דוקא זהו העבר היהודי, ואתם, עשרה למאה, או עוד פחות מזה, מהעם, אתם לוקחים עטרה לעצמכם ובאים ופוסקים הלכה: לזה העבר מותר לפנות ערף! ואתם מוצאים את לבכם לזעם ולהחרים ולהיעיש שמים וארץ על מי שלפי דעתכם פונה ערף למה שאתם קוראים העבר שלנו!

לא! באמת, זה עובר כל גדול!

והעבר ההוא, אדוני, שבשמו אתם כל כך מרעישים העולם על אחרים, הבה, נראה מהו ומי יותר פונה לו ערף.

אב"י

"השקפה" שנה ר' גליון מט (ל' אדר א' תרס"ה)

ב. "הנני פונה אליכם אחי האהובים"

הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שעלה לארץ מבויסק 10 חודשים קודם לכן, שימש באותה העת כרבה של יפו והמושבות. דבריו החריפים של אב"י "נגעו עד לבבו"⁸, והרב אשר חש "חרפה גדולה"⁹ בדבריו של אב"י, החליט לפרסם אגרת תשובה על טענותיו ורעיונותיו, ולמחות על דברי השטנה שפרסם.

אגרתו של הרב פורסמה ב"השקפה", ואליה הקדים אב"י מספר שורות:

7. צ"ל גבול.

8. עייף אגרות הראייה א', עמ' טז.

9. שם.

אגרת הרה"ג ר"י קוק

בשביל השורה של דברים כהיותם שהעירה עלי חמת קצת אנשים טובים, שעניתי להם ב"כרוך דברים" בגליון מ"ט – בשביל אותה השורה טרח הרה"ג ר"י קוק מיפו ויפרסם אגרת להצעירים בארצנו.

כאן מובאת אגרת יח בשלמותה¹⁰

"השקפה" שנה ו' גליון נב (י' אדר ב' תרס"ה)

אגרת זו של הרב אף נדפסה כחוברת קטנה והופצה בירושלים, ביפו ובמושבות. אגרת זו עוררה תגובות נלהבות ביותר בקרב הצעירים בא"י, אשר חשו תמימות-דעים עם "הרב מיפו", ומכתבי תגובה, הן על דברי אב"י והן על אגרתו של הרב, פורסמו בעתונות.¹¹

אף אב"י הגיב על המכתב הגלוי של הרב, ואת דבריו הוא פרסם באותו הגליון בו פורסמה אגרתו של הרב:

שער הקונטרס שהופץ באדר תרס"ה

והנה, ב"כרוך דברים" בגליון מ"ט כבר אמרתי לאיזה עבר פנינו ערך, ורצוני פה להעיר רק הערה קטנה. הרה"ג ר"י קוק, כיון שבא לכלל כעם בא לכלל מעות, ומעה בפירוש דברי הברורים כל כך. באמרי "כלנו" פנינו ערך, לא היתה חס ושלוש כונתי לכל הקהל, ואף לכל הצעירים. דבר דברתי שם, כמו שהוכיח הרה"ג ר"י קוק בעצמו, לאותם המרעישים שמים וארץ על ה"אונגדיים" שהם, האונגדיים, פונים ערך להעבר, והנה, אני מכיר את כל המרעישים האלה והרה"ג ר"י קוק מכיר אותם כמוני, וידעתי כי רבם כופרים בכל, אוכלי טרפות ומחללי שבתות, – בגלוי או בסתר, הכל אחד! – דשים בעקביהם מצוות המורות נקלות, ולא נשאר להם ממה שסמכם לקרא "יהדות" ומה שהיתה באמת היהדות בכל העבר שלנו, מאומה, מאומה. להם, רק להם קראתי: כלנו, ר"ל: גם אתם המרעישים פנינו ערך! האמר יאמר הרה"ג מיפו, כי הם לא פנו ערך להעבר שלנו?

או הבשביל זה ידינני הרה"ג מיפו לכף חובה, שאני מודה בפרוש מה שאחרים מסתירים בצביעות פחות או יותר?

10. נצטט לפחות כמה ממשפטי המפתח באגרת:
- "והנה דבריו האחרונים שם נעו עד לבבי... ואני משער שכל אלה המרגישים בעלבון הגדול הזה לא ימצאו לנפשם מנוחה, עד שיביעו גלוי לכל את מחאתם הנמרצה על דברים שפלים כאלה..."
- "... שינינו סופר אחד להעיד בשם כל הקהל כולו, שכולנו פנינו ערך להעבר שלנו... זו היא חוצפה שאיננה מצויה".
- "ידן אני לכף זכות גם את האבר המדולדל הזה שלנו, את בעל ה"השקפה"... הוא יכול להיות שכבר איננו מרגיש בעצמו שום קשר אל כל העבר שלנו..."
- "... ודאי נמצאים בשתי המפלגות אנשים ישרים ואוהבי עמם באמת, שאינם פונים כלל עורף להעבר... סימן רע הוא למפלגה אם היא חושבת שרק עמה הוא מקור חיים... וכל זולתה הכל הבל ורעות רוח".
- "עם אהבתי ללמוד וללמד את יסודי הדיעות שלנו רחוק אני מלדרוש שלטון על דיעותיו של איזה איש שיהיה, שהוא בימינו דבר שאינו נשמע..."
11. "השקפה" שנה ו' גליון נב (תרס"ה), "החבצלת" גל' 13 תרס"ה ועוד.

אמנם, אמרתי: רק בעלי ועד חפוש חמאים לא פנו ערף להעבר שלנו. והנה הרה"ג הר"י קוק מדבר בזלזול אודות הועד הזה ואומר כי אינו יודע מציאותו. אם כך דעתו של הרה"ג קוק על ועד חפוש חמאים, בודאי לא אני אתבע ממנו עלבונו של הועד הזה. אבל, אני לא אמרתי רק הועד של חפוש חמאים. אמר אמרתי: רק "בעלי" הועד, הועד הזה, שכמוני ככל אנשי ירושלים ידעים היטב את מציאותו, הם "רכני וחכמי ירושלים" שבהינתן אמונות ודעות אין ביניהם ובין שאר מי שלא פנו ערף להעבר אלא קצת פחות או יותר קנאות, ואם נרצה להודות על האמת מוכרחים אנו לאמר, שהם, בעלי ועד חפוש חמאים, יותר אמתיים, יותר עקיבים¹² מאחרים.

הנה בארתי למי היתה כונתי באמרי כלנו פנינו ערף. ומובטחני כי הרה"ג הר"י קוק לא יאמר כי כנונע להם דברתי שרף.

אבל, באמת, כל האגרת הזאת היא אות ומופת, כי אפילו מי שלא נתכונתי אליהם בדברי, פנו פחות או יותר ערף להעבר שלנו. מלבד שכל סגנון האגרת הזו אינו זה של רב מהעבר שלנו, הנה יש בו דברים שהם כאמת כפירה גמורה בהעבר שלנו.

הרה"ג הר"י קוק אומר: סימן רע הוא למפלגה אם היא חושבת שרק עמה הוא מקור חיים של כל החכמה וכל היושר וכל זולתה הכל הבל ורעות רוח.

אלה באמת דברים נאים, אבל מסופקני אם יכירו לו מוכה בשבילם רוב הרבנים¹³. כי בדברים האלה הלא הרה"ג הר"י קוק נותן סימן רע במפלגת המאמינים המחלימים בודאי כי רק עמהם מקור חיים וכל זולתם הכל הבל ורעות רוח. האין זה כפירה בהעבר שלנו? האם כל העבר שלנו אינו מלא ממשכה זו, כי רק עמנו מקור חיים וכו'?

הרה"ג הר"י קוק אומר עוד כהתייחס דבריו: עם אהבתי ללמוד וללמד את יסודי הידעות שלנו רחוק אני מלדרוש שלטון על דיעותיו של איזה איש שיהיה שהוא בימינו דבר שאינו נשמע.¹⁴

אלה דברים נאים מאד מאד בפי רב בישראל, ומי יתן והיה לב כל הרבנים שלנו כמותו, כי אז לא היה לנו צורך במלחמה בקרבנו, ולחי מלחמת דברים, מלחמה בשלום של וכו' חיים ומשא ומתן, שכל אחד מתאמץ להוכיח צדקת דעתו ולהשפיעה על אחרים.

12. עקביים.

13. ניבא אביי, ולא ידע מה שניבא...

14. בענין "השלטון על הדעות", עיי מכתבו של הרב לדי"ר משה זיידל באגרות הראייה א', אגרת כי (עמי יט-כא).

אבל, האין זו כפירה בהעבר שלנו? האם לא זה היה יסוד כל העבר שלנו, השלטון על דיעותיהם של אנשים. האם לא בגלל זה אנו נלחמים עתה עם הקנאים?

אב"י 15

(שם)

עוד על התגובות למכתב גלוי – ע' ספרו של הרמ"צ נריה "חיי הראי"ה" עמ' קכה-קלא¹⁶
 החידוש שבתגובות הרב היה, הן בעצם הצורך למחות על דברי שטנה, שהתפרסמו דבר יום ביומו כנגד תורת ישראל בקרב הישוב החדש, והן בתוכנה ובסגנונה.
 תביעת עלבונה של תורת ישראל בסגנון ש"אינו זה של רב מהעבר שלנו", היתה פרי-ביכורי פעילותו הציבורית של "הרב מיפ"ו והיא בחינת אות לבאות – מלחמה לתחיית-הקודש בחיי עם-ישראל ע"י אותה הדמות התוססת והנמרצת, החרדה לכל קודש.

15. יש מקום לעמוד על יחסיהם של הרב קוק ואליעזר בן-יהודה באופן נפרד, אך אנסה להעלות מספר נקודות אשר יכולות לשפוך אור על מערכת היחסים המורכבת הזו, וד"ל:
 א. הרב מתחס במכתב-הגלוי לאב"י מבלי להזכיר את שמו במפורש (הוא מכונה "בעל היהשקפה"), ואומר כי "עלים נובלים כאלה שנושרים אינם מביאים הפסד גדול לכרם ישראל" (אגרות ראי"ה ח"א, עמ' טז). התבטאות זו היא מהחרפות ביותר (אם לא החרפה ביותר) שבה השתמש הרב כנגד מי מהאנשים שחלקו על דעותיו והשקפותיו.
 ב. בקונטרס "לשלשה באלול", תרצ"ח, כותב הרצ"ק (בעמ' טו) על כך ש"בן-יהודה התנצל ע"י", כלומר על דבריו ב"השקפה". לא מצאתי מקור נוסף המספר על התנצלות זו, אך יש שני סיפורים קרובים לכך:
 1. בספר "ואם בגבורות – מנחה לראובן מס ורעייתו חנה בהגיעם לגבורות" (ירושלים תשל"ד), מובאים דבריו של הרב צבי-יהודה קוק במאמרו של יעקב אבן-חן "שתי שיחות עם הרב ר' צבי יהודה" וז"ל (עמ' 18):
 "...הסופר אליעזר בן-יהודה ז"ל ביקר אף הוא תכופות בבית הרב. הוא היה איש שקדן ולא התבייש לשאול מפי הרב דברים שלא ידע. פעם ביקר בבית הרב ושמעו מדבר אידיש בפני חבורה של זקנים שומעי לקחו. התרעם בן יהודה על כך, מדוע אין הרב מדבר עברית בפניהם. ענה לו הרב בערך כך: 'יש דברים שאתם תחזרו בתשובה וגם אנחנו'. על כך ענה בן-יהודה: 'אפשר, יאולי'. גם זו מדרגה בתשובה". (ע"כ דברי הרצ"ק)
 2. יתכן והתכוון הרצ"ק למעשה שתאר הרב יצחק אריאלי, המובא בספר "שבחי הראי"ה" של פרופ' חיים ליפשיץ, בקטע הנקרא "הרהור-תשובה...". (עמ' קסח) וז"ל:
 "כשלמד הרב את שעורו הקבוע עם תלמידו ר' יצחק אריאלי, היתה דלת החדר נעולה וכל בני הבית ידעו שאסור להפריע בשעה זו. יום אחד, בשעת השיעור, לא ננעלה הדלת משום מה. נכנס באופן פתאומי לחדר – אליעזר בן-יהודה, כדי לשאול את הרב על מקורות בדברי חז"ל למילים שונות, לצורך המילון שחיבר. הרב ענה לו מיד בבקאות עצומה.
 לאחר שקיבל בן-יהודה תשובה לכל שאלותיו פנה אליו הרב בשאלה:
 - יאולי כבר זמן לשובי?...
 בן-יהודה הסתכל בהרב וענה בלחש: יאולי...
 היה זה ביום ששישי (כ"ו כסלו תרפ"ג; - מ.ה). בליל שבת נפטר בן-יהודה".
 ומוסיף בנו של הרב יצחק אריאלי, ד"ר נחום אריאלי, בספר "מלאכים כבני-אדם" (עמ' 82): "...ואבי פירש ואמר, שתשובת ה'אולי' שהשיב בן-יהודה להרב קוק, היא בבחינת הרהור תשובה, שהריחו כתשובה".
 ג. בכל האגרות של הרב לאב"י הנמצאות בידינו (אגרות: שכד, תקפט, אפח, אקכג), אגרות העוסקות בענייני לשון, פותח הרב את מכתבו ללא "שלום", דבר אשר חריג מאוד במכתביו של הרב (בבחינת "אין שלום לרשעים"...).
16. על דבריו של הרב נריה יש להוסיף את העובדה, שבנוסף למכתבי-העידוד אשר פורסמו ב"הפלס" למכתב-הגלוי של הרב, פורסמו ב"הפלס" גם מכתבים המגנים את הרב על ביטויים שונים, שנכתבו במכתב והעלו את חמתם של אנשים מסוימים מקרב המחנה הרבני.